

Колесник О. С. Художня інтерпретація феномену характерництва в українському мистецтві ХІХ – початку ХХІ століть // *Культура народів Причорномор'я*. - № 263. 2013. - С. 127-130.

УДК 130.2 - культурологія

Колесник Олена Сергіївна

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФЕНОМЕНУ ХАРАКТЕРНИЦТВА В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Анотація: Стаття присвячена компаративному аналізу творів, в яких зображується козацьке характерництво (від «Чорної ради» до «Даогопака»), на основі чого визначаються тенденції художньої інтерпретації цього феномену. Причини активного звернення українських авторів до цієї теми пояснюються за допомогою залучення світового контексту, зокрема, «пошуків коренів», характерних для народів, які стверджують свою ідентичність.

Ключові слова: історичний жанр, козацтво, Мамай, характерництво, художня інтерпретація.

Аннотация: Статья посвящена компаративному анализу произведений, в которых изображается казачье характерничество (от «Черной рады» до «Даогопака»). Причины активного обращения украинских авторов к этой теме поясняется с привлечением мирового контекста, в частности, «поисков корней», характерных для народов, утверждающих свою идентичность.

Ключевые слова: исторический жанр, казачество, Мамай, характерничество, художественная интерпретация.

Annotation. In the history of Ukrainian Cossaks there is a well-known but still inadequately explained phenomenon of “kharakternitstvo”, a kind of battle skill or even battle magic. It has attracted the attention of the authors of the historical novels, as well as artists, sculptors and film directors since the emergence of Ukrainian historical genre in mid XIX ct. The new interest in the

topic, seen in contemporary Ukrainian culture can be explained as one of the manifestation of the global tendency of “searching for roots”, especially typical for nations that had the colonial experience. The first writer to tackle the theme was P. Kulish, who presented “kharakternitstvo” as a popular belief with no exact foundation in reality. In the art of XX and early XXI st. it is more often depicted in the way of “magical realism” or historical fantasy. One more tendency is shifting the focus from Ukrainian-Russian and Ukrainian-Polish relations to the contacts of Ukrainians with the Islamic nations of the Black Sea region.

Key words: artistic interpretation, Cossacks, historical genre, “kharakternitstvo”, Mamai.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження визначається неперехідним значенням історичного жанру в українській та світовій літературі та помітним оновленням його форми та тематики в останні десятиріччя. У вітчизняній літературі історичний жанр має глибоке коріння, однак, зміни парадигм його розвитку все ще не повністю осмислені, хоча б через те, що самі дослідники знаходяться всередині динамічного процесу оновлення української культури.

Аналіз публікацій з теми. Різним аспектам історичного жанру посвячений величезний корпус літератури. Зокрема, його досліджували Ю. Андреев, Н. Воробйова, А. Гулига, В. Долгов, Б. Козьмін, Г. Ленобль, Р. Мессер, І. Мотяшов, П. Ніколаєв, В. Новиков, В. Оскоцький, А. Пауткін, С. Петров, І. Скачков. Особливу увагу привертають узагальнюючі праці В. Даренського, присвячені специфіці художнього осмислення історії. Окремим феноменом є історіософія митців (Л. Костенко, В. Шевчук та ін.), присутня як в художніх творах, так і в теоретичному доробку. Серед досліджень козацької культури, найбільш релевантною для нас є дисертація Т. Сагайдак «Художня інтерпретація козацтва в українських історичних романах першої половини ХХ століття». Проте, явище козацького характерництва, яке за останні роки привернуло значну увагу, все ще залишається недостатньо вивченим, а також частково фальсифікованим. Найбільш ґрунтовною працею

з теми є монографія Т. Каляндрука «Темниці бойових мистецтв України», де розкривається історична основа феномену [3]. Однак, комплексне вивчення художнього відображення характерництва в різних видах мистецтв поки що залишається справою майбутнього. Тому **завданням** нашого дослідження є встановлення факторів, які привели до зацікавлення митців тематикою характерництва, та окреслення тенденцій його художньої інтерпретації в мистецтві останніх ста п'ятдесяти років.

Виклад основного матеріалу. Історичний жанр в Україні має давні та достатньо стійкі традиції. Однак, у відборі та висвітленні матеріалу помітна однобічність. Однією з причин є стан джерельної бази: краще відомі історичні періоди мають більше шансів на гідну художню інтерпретацію. Впливає також неписаний канон жанру, закладений ще В. Скоттом та В. Гюго. Добре помітний і вплив ідеології. Так, в радянський період історичне буття зображувалося, перш за все, в своїх політичних та соціальних аспектах. Реальний «життєвий світ» українського села великою мірою зводився до етнографічного тла подій. Елітарна староукраїнська культура була відома ще менше, що й привело до формування стереотипу виключної «селянськості» українства, який розвінчує О. Забужко в «Notre Dame d'Ukraine», де реконструюються сутнісні характеристики шляхетсько-козацької ідеології [1].

В наш час помітною тенденцією світового історичного жанру стає увага до прихованих рівнів етнокультури (пережитки язичництва, життя декласованих елементів тощо). В цьому плані знаковою є назва роману британського письменника Дж. Бакена «Покров темряви»: «темні» люди живуть в темряві безправ'я та злиднів, а всі відомості про них сховані від сучасників та нащадків тією-таки темрявою. За рахунок такої зміни перспективи власне, начебто добре вивчене минуле, розкривається як дещо нове і незнайоме. Цю тенденцію слід розглядати в контексті масштабного процесу «пошуку коренів», спрямованого проти уніфікації, яку несе

глобалізація, а також часто пов'язаного з пошуками ідентичності націй, які тим чи іншим чином зазнавали утисків.

Подібні романи, які презентують «своє як чуже» можуть розмивати межу реалістичної оповіді та фентезі, або викладати історичні події з використанням прийомів магічного реалізму, що дозволяє краще зрозуміти світ наших предків, для яких надприродне було таким само реальним, як фізичне. Крім того, розчинення кордону між реальним та фантастичним, відбиває характерний для сучасної людини «пізнавальний анархізм».

В українській історії однією з несподівано актуальних тем стало характерництво. Сама специфіка цього явища утруднює чітке відділення істини від домислів. Так, характерниками вважалися історичні гетьмани, полковники і кошові отамани: Дмитро (Байда) Вишневецький, Самійло Кішка, Максим Кривоніс, Северин Наливайко, Дмитро Нечай Іван Підкова, Петро Сагайдачний, Іван Сірко (який саме в своїй іпостасі характерника зараз став героєм серії дитячих книжок). Навряд чи вони дійсно могли проходити крізь стіни та плавати на намальованому човні. Однак, напевне, деякі підстави для міфологізації цих постатей були.

Феномен характерництва увійшов у художню літературу, а згодом – і в інші види мистецтва. Схожість та відмінність в осмисленні цієї теми різними письменниками в різні часи можна прослідкувати на прикладі декількох знакових творів.

Перший з них – роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада», написаний в 1857 р., про події 1663 р. Одним з його головних героїв є характерник Кирило Тур, в якому критика помітила схожість з архетиповим козаком Мамаєм, і якого сам автор назвав втіленням українського характеру. Обравши життєву роль таємничого характерника, Тур міфологізує власну постать. Його поведінка свідомо алогічна – як у Івана-Дурника з казок, який знає потаємну міфо-логіку подій, і веде себе у відповідність з нею, а не з профанним здоровим глуздом. Сам він говорить: «Що нам кайдани? Я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, дак ік нечистому й

порозпадаються ... Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та попливе, неначе по Лиману?» [4, с. 177].

З тексту ми дізнаємося і про інші гадані властивості характерників: «...сі бурлаки, сидячи там у комишах да в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників да й самих туркеня, іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає від татар, розстеле на воді бурку да й попливе, сидя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в запорожця не одна, а дев'ять душ в тілі, що поки його вб'єш, то вбив би дев'ятеро простих козаків. Може, не зовсім правда і про бурку. А що запорожцеві вкрасти, що задумає, то мов із гамана тютюну дістати. Вони напускають ману на чоловіка...» [4, с. 74].

Таким чином, автор наводить повір'я, які побутували в народі, не спростовуючи, але й не підтверджуючи їх. В сюжеті роману чудес нема, а віра (чи її симуляція) Кирила Тура у власні надзвичайні здібності виглядає проявом ексцентричності. Проте без цієї ексцентричності і зображення українського характеру і текст роману в цілому вийшли б набагато більш однолінійними. Адже сам Куліш визнавав українську схильність до ірраціонального, а отже, введення образу характерника дозволило йому повніше відобразити душу народу та надати тексту додаткового виміру.

Зовсім інакше інтерпретує характерництво Олександр Ільченко, чий химерний роман «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай та Чужа Молодиця», також присвячений 1660-тим, був написаний майже рівно через сто років після «Чорної ради» (1958). Специфіку цього роману легше зрозуміти, якщо розглядати його жанр як специфічну модифікацію магічного реалізму, властивістю якого є те, що наявні в тексті чудеса ніяк не пояснюються автором, а герої сприймають всі дива як належне. Трагікомічність цього є глибоко народного (хоча й не «селянського») роману нагадує і «Енеїду» Котляревського, і героїку народних дум. Безперечні також

його зв'язки з традиціями фольклорного театру; недарма тема роману – діалектика життя та смерті – унаочнюється в описаній в ньому виставі лицедіїв.

Герой, ім'ям якого названий роман – невмирущий Козак Мамай. Основним джерелом натхнення Ільченка були численні народні картини, що зображують цього персонажа. Отже, роман є спробою відтворення культурних реалій, які стояли за цими візуальними образами, але досі не були висловлені вербально. Слід зазначити, що наукове вивчення народних картин почалося лише в 1960 р, а оскільки роман Ільченка вийшов двома роками раніше, то пріоритет в дослідженні теми (в передмові та в самому романі є авторські теоретичні міркування) слід віддати саме письменнику.

Всі народні зображення Мамає не повторні, проте більшість картин створена за одним канонам, де самодостатній козак, який має все потрібне – коня, шаблю, пляшку, кобзу – сидить під деревом, яке позначає вісь світу, часто на кургані, який натякає на зв'язок з тисячолітньою традицією. Як воїн, Мамай уособлює стихію козацтва, яка протистоїть жіночому, пасивному аспекту української душі, втіленому Т. Шевченком в картині «Катерина». Проте Козак не може розглядатися тільки як образ нестримно чоловічовійськової вольниці (на зразок Кирила Тура). Недарма Ільченко показав Мамає миролюбною людиною, яка змушена постійно воювати, захищаючи свій народ.

Образ Мамає продовжує своє художнє життя. Свідченням цього є картини українських художників, зокрема ті, що були продемонстровані на тематичній виставці (Санкт-Петербург, 1993 р), серед яких є як «канонічні», так і не зовсім традиційні. Наприклад, у М. Домашенка Мамай летить верхи на чорті, що натякає на відомий гоголівський сюжет. Іншу паралель провів С. Тріпак, чия картина «Мамай і Смерть» відсилає глядача до гравюри А. Дюрера «Рицар, Смерть і Диявол»; назва твору також дотична до назви роману О. Ільченка, де «Чужа Молодиця» є евфемістичним позначенням Смерті, якій протистоїть безсмертний козак.

Народні картини стали джерелом для образу бронзового Мамає на Майдані незалежності в Києві (В. Зноба, 2001 р.). Іншим скульптором, який звертався до цього образу є Олесь Бадьо, який назвав Мамає уособленням характерництва. Одна з його скульптур, «Суто», зображує бій характерника, прототипом якого був історичний козак Нечай.

В 2002 р. до образу Мамає звернувся український кінематограф, створивши фільм, за який знімальна група отримала Державну премію України імені Олександра Довженка (2004 р.). Оскільки фольклорні тексти про цього народного героя практично відсутні, сюжет є суто авторським, заснованим на текстах українських дум, татарської «Пісні дєрвіша про трьох доблесних мамлюків», народних картинах та власній фантазії режисера та сценариста Олєся Саніна. Особливе значення має музика, адже О. Санін є не тільки кінематографістом, а й фольклористом-лірником, і приймав участь у запису саундтреку. Композитор Алла Загайкевич використала величезну кількість автентичних зразків української, татарської та турецької музики, причому її метою було розкрити простір контакту двох світів як місце творення і руйнування [2, с. 30].

На жаль, цей фільм, який самим своїм існуванням доводить, що українське поетичне кіно (та кіномистецтво взагалі) ще не вмерло, пройшов мало поміченим. Частково це пояснюється специфікою стрічки, яка може бути незрозумілою для непідготовленого глядача. Проте великою мірою це результат недостатньої промоції.

Якщо мова зайшла про кінематограф, можна згадати один з улюблених українських мультсеріалів «Як козаки...». Ані Мамає, ані власне характерництва тут нема. Але образи героїв, які легко виконують неможливі завдання (бо «козацькому роду нема переводу») явно відсилають до постаті архетипного Козака.

Мамає згадується в «неймовірному детективі» (авторське визначення) класика дитячої літератури Всеволода Нєстайка «Таємничий голос за спиною» (1990). Дія повісті відноситься до кінця 1980-х, і не має прямого

відношення до історичних подій. Проте химерність сюжету, який поєднує переконливий реалізм та нічим не пояснювані чудеса, відсилає нас до роману Ільченка, який згадується в тексті. Крім того, у юного героя на стіні висить картина з зображенням Мамаю, сам він пише поему про козака та його коня, які вміли ставати невидимими – і схоже, що саме невидимий козак допомагає йому в складних ситуаціях.

На початку ХХІ ст. тема характерництва з'явилася в фантастичній повісті Леоніда Кононовича «Пекельний звіздар» (2008 р.) та в трилогії Володимира Рутківського «Джури» («Джури козака Швайки», «Джури-характерники», «Джури і підводний човен», 2007-2010 рр.). Останній цикл заслуговує на особливу увагу. Ця надзвичайно якісна проза присвячена досить мало висвітленому періоду – 1487-1492 рр. Характерництво в романах виявляється у здатності героїв використовувати гіпноз та здатність передбачення, а також у їхній дружбі з прирученими вовками. Уявлення про зв'язок козаків-характерників з вовками безпосередньо корелює з міфопоетичним значенням цієї тварини, адже слід звернути увагу на те, що в українських та білоруських повір'ях вовкулаки – на відміну від західноєвропейських вервольфів – не обов'язково поставали як втілення зла, і могли асоціюватися з народними месниками (партизанами) та оцінюватися позитивно. В билинах Вольга обертається сам і обертає свою дружину на вовків, коли йому потрібна особлива швидкість пересування. В «Слові о полку Ігоревім» головний герой тікає з полону горностаєм, гоголем, вовком, соколом. У даному випадку це просто метафора, але в «Слові...» йдеться і про князя Всеслава Полоцького, чиє перевертництво вважалося цілком реальним.

Властивість характерників В. Рутківського зливатися з природою, передана ілюстраціями Максима Паленка, якого можна назвати співавтором книжок. Зокрема, одним з візуальних лейтмотивів «Джур-характерників» є мапи України. В тому числі, на цілком канонічному зображенні Мамаю (який інтерпретується як історичний татарський хан, за часів якого панувала

дружба народів), на кобзі замість струн «натягнуті» річки України. Це створює яскравий образ, а також привертає увагу до ролі Дніпра як своєрідної осі, хребта України.

Нарешті, в 2013 характерники з'явилися в першому українському графічному романі світового класу «Даогопак», за який авторський колектив – Максим Прасолов, Олексій Чебикін та Олег Колов отримали Ukrainian Best Book Award та інші нагороди. Цей твір є новаторським як за формою (вперше в Україні вийшов твір який повністю використовує виразні засоби коміксу як виду мистецтва) так і за тематикою. За жанром це – квазі-історичне фентезі з деякими елементами стімпанку. Про історичну достовірність тут не може бути й мови, однак «Даогопак» підкупає все ще рідкісною для української культури мажорною тональністю та заразливою гордістю за національну спадщину. В сюжеті значне місце займають бойові мистецтва, причому козаки міряються силами не тільки з яничарами, але й з ніндзя. Слід відмітити, що ці поєдинки не є летальними, а сюжет в цілому витриманий в дусі політкоректності.

Отже, в XIX ст., зокрема, у П. Куліша характерництво зображується в реалістичному творі як дещо невловиме, яке може існувати або в реальності, або ж тільки в народній фантазії. В культурі XX – початку XXI століть цей феномен стає надбанням фантастичних та напів-фантастичних жанрів, зберігаючи ту саму амбівалентність: реципієнт має сам вирішити, у що він здатний повірити.

Ще однією тенденцією є деяке зміщення геополітичного контексту. Якщо у П. Куліша та О. Ільченка в центрі уваги – стосунки українського народу з Росією та Польщею, то для творів кінця XX – початку XXI ст. важливішими стають відносини українців з татарами («Мамай» О. Саніна, «Джури») та з турками («Даогопак»). Це змушує замислитися не тільки про художнє осмислення минулого, але й про відлуння в мистецтві сьогоденішнього цивілізаційного вибору України, який може розглядатися не тільки в контексті «Росія – Європа», але й в контексті «християнський світ –

ісламський світ». Причому тут можливе не тільки жорстке протиставлення, але й взаємозбагачення культур, дотичних до Причорномор'я і ширше – до так званого «Великого Середземномор'я».

Висновки. Дослідження теми характерництва як такого та його інтерпретацій в літературі та в інших видах мистецтва дозволяє краще зрозуміти українській національний характер. Подальшого вивчення заслуговує, по-перше, кореляція характерництва як історичного явища з його зображенням у фольклорних жанрах та літературі і, по-друге, встановлення європейського та світового контексту теми через компаративне дослідження аналогічних повір'їв та їхньої художньої обробки в різних етнокультурних традиціях.

Література:

1. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2007. – 640 с.
2. Загайкевич А. «Кіно дає змогу...» // Кіно-Коло. - № 15, 2002. - С. 27-32.
3. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України : монографія / Тарас Каляндрук. – Видання шосте, доповнене. – Львів : ЛА «Піраміда», 2013. – 304 с. : іл.
4. Куліш П. Чорна рада / Пантелеймон Куліш. - К. : Веселка, 1990. – 256 с.

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФЕНОМЕНУ ХАРАКТЕРНИЦТВА В
УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

ХУДОЖЕСТВЕНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФЕНОМЕНА

ХАРАКТЕРНИЧЕСТВА В УКРАИНСКОМ ИСКУССТВЕ XIX – НАЧАЛА

XXI ВЕКОВ

THE ARTISTIC INTERPRETATION OF THE PHENOMENON OF
“KHARAKTERNITSTVO” IN UKRAINIAN ART OF XIX – EARLY XXI ST.

